

Qobustanda “Leylatəpə” mədəniyyəti

Firuzə Muradova

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
ash.safar@mail.ru

Açar sözlər: Leylatəpə, Qobustan, mədəniyyət, əkinçi-maldar (tayfalar), miqrasiya.

1950-ci illərin əvvəllərinə qədər Kür-Araz Eneoliti adlanan arxeoloji mədəniyyət Azərbaycan və bütün Cənubi Qafqazın qədim əkinçi-maldar mədəniyyəti üçün səciyyəvi hesab edilirdi. Lakin, keçən əsrin 80-cı illərində İ.H.Nərimanov tərəfindən Qarabağda tədqiq edilmiş Leylatəpə yaşayış yerindən mədəni-xronoloji baxımdan fərqli tapıntılar əldə olundu. İ.H.Nərimanov bu abidənin Mesopotamiyadan Cənubi Qafqaza miqrasiya etmiş Ubeyd mədəniyyəti qruplarına aid olduğunu yazmış, 1985-ci ildə onu “Leylatəpə mədəniyyəti” adı altında elmi dövriyyəyə daxil etmişdi.

Tədqiqatçılar Cənubi Qafqazın ən çox və ən sıx əlaqələrinin Yaxın Şərqdə Mesopotamiya ilə bağlı olduğunu xüsusi qeyd etmişlər. Bu mədəniyyət üçün çiy kərpicdən olan düzbucaqlı tikintilər, körpə uşaqların gil qablarda yaşayış yerində dəfn olunması səciyyəvidir.

Leylatəpə yaşayış yerindən əldə olunan gil məmulatı 3 qrupa aiddir: təmiz gildən olan, bitki qarışıqlı və kobud qablar əsasən, dulus çarxında hazırlanmışdır. I-II qrup qablar keyfiyyətli qablara aiddir, üzəri polixrom anqobludur, əsasən bəzəksizdir, tək-tək boyalı və ya kəsmə naxışa rast gəlinir, onlar yumru oturacaqlıdır. III qrup qablar boğazsız, ağız kənarı zəif yana açılan, bəzən çərtmələrlə bəzənmiş, bəzən gövdəsi daraqvarı işlənmişdir, gilində daş qırıntıları vardır.

Qobustanda Böyükdaş dağı Yuxarı Səkidə Ana zağada aşkar edilmiş Leylatəpə mədəniyyətinə aid yaşayış yeri də Ubeyd mədəniyyəti daşıyıcılarına aiddir. “Ana zağa yaşayış yeri” Qobustan ekspedisiyası tərəfindən 1976-1977-ci illərdə aşkar edilib öyrənilmişdir.

Yaşayış yerinin “Ana zağa”nın cənub tərəfində 31 №-li iri qayanın dibində, qaya çıxıntılarının nisbətən az olduğu ərazidə sahəsi 50 m²—dir. Yaşayış yeri qalınlığı 1,7 m olan mədəni təbəqədən ibarətdir. Qazıntı zamanı sarı rəngdə gillə suvanmış döşəmə qalıqları, çox sayda açıq ocaq yerləri, diametri

3 m olan daş tikinti qalığı açılmışdır. Yaşayış yerinin şimal tərəfində kiçik ölçülü əhəngdaşından, ərzaq məhsulları saxlanan ölçüləri 50x70 sm, 40x50 sm, dərinliyi 60-70 sm olan daş tikililər vardır. Onların bəzən bir-birinin üstündə tikildiyi müəyyən olunmuşdur. Bu tikililərin içərisindən dağdağan toxumu, qab qırıqları və sümük qalıqları yığılmışdır.

Yaşayış yerinin tikililəri daş dövrünə aid mədəni təbəqələrin dağılmasına səbəb olmuşdur. Bunu daş dövrü təbəqələrinin maddi-mədəniyyət nümunələrinə üst laylardakı yaşayış yerlərinə aid materiallarla birlikdə, qarışıq halda rast gəlinməsi sübut edir. Yaşayış yerində sağ yanı üstdə, bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuş körpəyə aid torpaq qəbir açılmışdır.

Yaşayış yerinin materialları gil qab qırıqları, daşdan əmək alətləri, az miqdarda sümük materialı, metaldan əmək aləti və s. ibarətdir. Materialların əsasını gil məmulatı təşkil edir. Yaşayış yerinin gil qablarının istehsalında Leylatəpədə olduğu kimi təmiz gildən, bitki qarışıqlı gildən, tərkibində qum, daş qırıntıları, balıqqulağı qırıntıları qatılmış gildən istifadə olunmuşdur. Sonuncu qrupu təşkil edən kobud qablar zəif bişirildiyindən çox kövrəkdir və pis saxlanmışdır. Keyfiyyətli gil qabların qırıqları çoxdur, onlar əsas ağız və gövdə framentlərindən ibarətdir.

I qrupa aid olan, təmiz gildən hazırlanmış ağız qıf formalı, gövdəsi boğmalılı, yumru, bəzən düz oturacaqlı qablar yaxşı keyfiyyətli gil qab qrupuna daxildir. Bu qablara aid qırıqlar orta və kiçik ölçülü qablara aiddir. Onların üstü sarı rəngdə anqobla örtülmüşdür. I qrupa aid qab nümunələrinin kiçik ölçülü oxşarları bu gün Cənubi Qafqazda yalnız azərbaycanlıların çay süfrəsini bəzəyən və xalq arasında "armudu stəkan" adlanan şüşə qab nümunələri kimi yaşamaqda davam edir. Yaxşı keyfiyyətli qab qırıqları arasında gilində qum qarışığı olan şar gövdəli, silindrik boğaza malik olanları da vardır.

Gil qab qırıqları arasında Eneolit, Ubeyd və Leylatəpə mədəniyyəti tipli, Kür-Araz əlamətli qab qırıqlarının olması diqqəti cəlb edir.

Eneolit əlamətli, saman qarışıqlı, qalın divarlı (1,3 sm), düz oturacaqlı qab qırıqlarının üstü açıq yaşıl, ağ, sarı rəngdə anqobla örtülmüşdür. Bəzi qırıqların üstü kobud suvaqlıdır. Bunlar az miqdarda düz oturacaqdan və gövdə qırıqlarından ibarətdir.

Qab qırıqları arasında gilə qırmızı rəngli qatılmış nümunələr vardır. Üstü daraqvari üsulla işlənmiş qab qırıqları arasında iki ədəd qara və şabalıdı rəngli qab qırığı cilalıdır. 2 ədəd qırığın üstü gilənarı rəngli boya ilə örtülmüşdür. Qırıqların arasında Leylatəpə mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan qablara aid qırıqlar vardır. Ağız qırıqları arasında keyfiyyətli gildən hazırlanmış

Leylatəpə mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan qıf, boru, zəif yana açılan, Kür - Araz mədəniyyəti səciyyəli, ağzının üstü üfüqi vəziyyətdə kəsilmiş, silindr boğazlı qab qırıqları vardır.

Qıf, boru və silindr formalı boğazlar tünd boz rəngdə qablara aiddir. Bunlar narın qum qatışıqlıdır. Qəhvəyi rəngdə qab qırıqları yalnız Leylatəpə mədəniyyəti qabları üçün səciyyəvidir. Bəzən qabların üstü qəhvəyi rəngdə, bəzən sarı gil məhlulu-anqobla suvanmışdır. Saxsı məmulatı əsasən küpə, xeyrə, cam və s. tipli qablardan ibarətdir

Küplər həm keyfiyyətli, həm də bitki qarışıqlı gildən hazırlanmış çox da iri olmayan qablardır. Onların arasında qalın divarlı (1,3-2 sm), lazımınca bişirilmiş, üstü açıq yaşıl rəngdə anqoblanmış, şar gövdəli, yumru oturacaqlı, ağız kənarı alçaq silindr formalı yana açılan küplərə təsadüf olunur. Onlardan birinin ağzının üstü bəzəklikdir. Bəzək kəsmə xətlər, çərtmələr, dairəvi və oval batıqlardan ibarətdir. Digər küp nümunələri, oval gövdəli, yumru oturacaqlı, gövdənin davamı nisbətən dar, ağız kənarı qalın və yana açılan qablardır. Bunlar ağzının içi iki batıq xətlə əhatə olunmuş, üstü yaxşı hamarlanmış, küpə tipli qablardır. Onlar küplərdən bir qədər kiçik olması ilə fərqlənir. Qazıntıdan bir ədəd bütöv küp tapılmışdır. Sarımtıl rəngli, yumru oturacaqlı, gövdənin davamı ağız kənarı, yana əyilən qabın hündürlüyü 13 sm, divarının qalınlığı 0,7 sm-dir, qum qatılmış keyfiyyətli gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmişdir. Üzəri yaxşı hamarlanmışdır, üstündə his izi var. Küpə tipli qabların bir qismi şar və ya oval gövdəli, ağız kənarı Leylatəpə qablarında olduğu kimi qıf və ya boru formalı hündür boğazlı, yumru və düz oturacaqlıdır. Küpələrin bir qismi tünd boz rəngdə, qum qarışıqlı gildən hazırlanmış, dar və ya gen, qısa və hündür silindr boğazlıdır. Bəzi küpələrin ağzının üstü çərtmələr, şaquli kəsmə xətlər, oval batıqlarla bəzənmişdir. 1 ədəd sarımtıl küpənin üstü daraqvari üsulla işlənmiş, ağzının üstü çərtmə kəsmə, dairəvi batıqlarla naxışlanmışdır. Bu iki üsuldan ibarət bəzək eyni qabda birlikdə istifadə olunmuşdur. Bu cür naxışlı qab qırığı 2- 3 qaba aiddir. Əldə hazırlanmış düz oturacaqlı küpə qırıqları da tapılmışdır. Küpə qırıqlarının ağzının üstü üfüqi vəziyyətdə kəsilmiş nümunələrinə də rast gəlinmişdir.

Mətbəx qabları sırasına daxil etdiyimiz xeyrə qırıqları o qədər də çox deyil (4 ədəd). Onlar sarımtıl rəngdə, ağzı geniş şəkildə yana açılan, çox da dərin olmayan, (5-8 sm, (d=20-27 sm); gövdə divarının qalınlığı 0,5-1 sm) qum qarışıqlı gildən dulus çarxında hazırlanmış qablardır. Xeyrələrin divarı yuxarı qalxdıqca nazilir və düz ağız kənarı ilə tamamlanır. Onların üstü yaxşı

hamarlanıb, sarımtıl rəngdə anqobla suvanmışdır. Xeyrələr bütün Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən tapılmışdır.

Bir ədəd bütöv cam tapılmışdır. O sarımtıl rəngdə keyfiyyətli gildən əldə hazırlanmışdır. Oturacağı düz, oturacağı düzbucaq altında birləşən gövdə divarı yuxarı qalxdıqca nazilir, düz ağız kənarı ilə tamamlanır, hər iki üzü yaxşı hamarlanmışdır. Hündürlüyü 8-10, gövdə divarının qalınlığı 5-8; diametri 10-14 sm-dir.

Süzgəc tipli gil əşya qırıqları 2 ədəddir. Onlardan biri qəhvəyi rəngdə keyfiyyətli gildən hazırlanıb, yaxşı bişirilmişdir. Gövdə divarına aid qırıqlardan birinin qalınlığı 0,6 sm, ikincisinin qalınlığı 1 sm-dir. Qırıqlarda qab hələ çiy ikən iç üzdən deşiklər açılmışdır. Kiçik ölçülü, nisbətən nazik divarlı qırıqın mətbəx qabı, digərinin isə təsərrüfatda işlədildiyini düşünürük. Üstü deşiklərlə örtülmüş, kobud hazırlanmış gil əşyanın oxşarı Dağıstanda Qınçı yaşayış yerindən tapılmışdır (hündürlüyü 18 sm-ə qədərdir). Bu qab deyil, çünki onun oturacağı yoxdur. Cənubi Qafqaz kompleksində bu cür gil əşyalar yoxdur (Гаджиев, 1966, с. 57-58, рис. 13, 8). Ümumiyyətlə süzgəc tipli gil qab qırıqları Leylatəpə abidələrinin çoxunda təsadüf olunur və sonrakı Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində artıb çoxalır.

Qazıntıdan kobud hazırlanmış gil manqalın hündür (10 sm) gövdəsinin qırığı əldə edilmişdir. Ağzının üstü düzdür və onun bir qədər alt hissəsində gövdəni əhatə edən 1 cərgə deşik açılmışdır. İçi və üstü kələ-kötürdür. Bu cür mobil manqal qırıqları Texut yaşayış yerindən çox tapılmışdır (Мунчаев, с.107-108, рис. 12- 5, 6; Торосян, 1976). Bu cür əşyalar Leylatəpə yaşayış yerindən (Нариманов, Ахундов, Алиев, 2007, рис.16-18), Alxantəpədən (Ахундов, 2014), Qobustanda Ana zağa yaşayış yerindən tapılmışdır (Мурадова, 2002, с. 111-113). Belə gil manqallar Cənubi Qafqazın şimal rayonlarının İlk Tunc dövrü abidələri üçün səciyyəvidir. Onlara Şimali və şimali-şərqi Qafqaz abidələrində də təsadüf olunur (Гаджиев, 1991, рис. 31-11).

Yaşayış yerindən gildən hazırlanmış qablardan əlavə başqa əşyalar da tapılmışdır. Bunlardan biri təkər fiqurlarıdır. Onlar sarı, qırmızı rəngdə, gilinə qum qatılmış lazımınca bişirilmiş əşyalardır. Bunlar 10 ədəddir. Ölçüləri müxtəlifdir. Ən böyük fiqurun ölçüsü 10,5, ortadakı deşiyin diametri 1 sm-ə yaxındır. Təkər fiqurları Leylatəpə yaşayış yerindən (Алиев, Нариманов, 2001, с. 47), Naxçıvanda Kültəpə yaşayış yerinin Eneolit təbəqəsindən tapılmışdır (Абибуллаев, 1963, с. 63-65; Абибуллаев, 1982, с. 75, таб. VIII, 14).

Ana zağanın gil əşyaları arasında çoxluq təşkil edən silindr formalı qab altlıqlarının olması ilk tapıntıdır. Onlar xüsusi olaraq yumru və sivri otu-

racaqlı qabları qoymaq üçün qabların hazırlandığı gildən hazırlanmışdır. Bu cür qab altlıqları Leylatəpə mədəniyyətinə aid başqa abidələrdən hələlik məlum deyil.

Ana zağa yaşayış yerindən tapılmış qab qırıqları arasında naxışlı nümunələrə az təsadüf olunmuşdur. Onlar kəsmə xətlər, çərtmələr, oval batıqlardan ibarət olub, qabların ağızının üstündə yerləşmişdir. Kəsmə xətlər əsas kiçik və orta ölçülü küpələrin ağızını bəzəyir. Ayrı-ayrı qab qırıqlarında qoşa konusvari yapma bəzəyə təsadüf olunur ki, bu da sonrakı Kür-Araz mədəniyyətinin gil məmulatı üçün səciyyəvidir. Qab qırıqlarında quş sümüyü və ya qarğı vasitəsilə vurulmuş dairəvi naxış təsadüf olunmuşdur. Bu cür naxış Anadoluda Norşuntəpədə (Hauptmann, 1982), Naxçıvan zonasında “Ovçular təpəsində” (Алиев, Нариманов, 2001), “Böyük Kəsikdə” (Müseibli, 2007, tab. XIX, 57); Qəbələdə “Qala yeri” abidəsinin gil qablarında təsadüf olunmuşdur (Muxtarov, Bədəlova, 2012, tab. VI). Eyni naxış növü Qobustanda Böyükdaş yaşayış yerinin İlk Tunc dövrü Maykop qablarının naxışlanmasında da saxlanmışdır (Muradova, 1979, tab. V, 10).

Qabların naxışlanmasında Yaxın Şərqdə olduğu kimi boyadan geniş istifadə edilməmişdir. Ubeyd mədəniyyəti tayfalarının dulusçuluğunda, boyalı qablar əsas yer tutduğu halda, Cənubi Qafqazda Leylatəpə mədəniyyəti abidələrində boyalı qab qırıqlarına tək-tək təsadüf olunur. Ana zağa yaşayış yerindən qırmızı rəngdə boyanmış qab qırıqlarının tapılması, 2 ədəd qırıqın üstünün gilənarı rəngində boyanması boyalı qabların buraya İrandan Urmiya ətrafından gəldiyini deməyə əsas verir. Ubeydlilər köçmə zamanı keçmiş yaşayış yerlərində malik olduqları adət-ənənələri yeni yaşayış yerlərində qismən saxlamağa çalışsalar da, lakin onlar tədricən itirilmişdir. Təbii ki, bir çox hallarda dəyişmiş, yerli şəraitə uyğun adət-ənənələr qəbul edilmişdir. Leylatəpə mədəniyyəti qablarının naxışlanmasında çərtmə, kəsmə xətlərdən daha çox istifadə olunmuşdur (Махмудов, 1984).

Tədqiqatçılar Leylatəpə gil qablarının üstünün daraqvari üsulla işlənməsini dövr fərqi sayır, bu mədəniyyətin əsas əlaməti kimi qiymətləndirirlər. Lakin Kültəpə, Böyük Kəsik, Qinçi abidələrində bu üsuldan istifadə olunmamışdır. Ana zağada qabın ağızının altını 1 cərgə xırda, dairəvi batıq naxış əhatə edir. Gəncəçayda bu cür naxışlı qabla birlikdə kəsmə və çərtmə bəzəklə naxışlanmış qab qırıqları 133 № li düşərgədən tapılmışdır (Nərimanov, 1958, tab. 35, 5, 6, 7). Tədqiqatçılar bu abidəni neolit dövrünə aid etmişlər (Nərimanov, 1958, s. 28). Mədəni təbəqəsinin qalınlığı 20-sm olan bu abidənin qab qırıqları qırmızımtıl rəngdə qab parçalarından ibarətdir, qabların ağızının üstü

düzdür. Düz ağız kənarı kəsmə, oval formalı bəzəklə naxışlanmışdır. Qablar yumru və şiş oturacaqlıdır. Abidənin nazik təbəqəli olması, gil məmulatının səciyyəvi xüsusiyyətlər onu Leylatəpə mədəniyyəti abidələri sırasına aid etməyə imkan verir.

Ana zağa yaşayış yerinin “Leylatəpə” tipli gil qab fraqmentləri qulp hissələri də vardır. Onlar kobud hazırlanmış qablara aid olub, kəsikdə dairəvi, lentvari, seqment, düzbucaqlı, çıxıntı formalı deşikli qulp, qab bişirilənə qədər və ya bişmə zamanı əyilmiş lentvari qulp, quş dimdiyi formalı-qaba yapışan hissədə dairəvi, uc hissədə getdikcə nazılən, ucu aşağı əyilib quş dimdiyinə oxşar forma ilə tamamlanan qulp qırıqlarından ibarətdir. Bəzi qab qırıqlarının üstündə qopmuş, sınımış qulpların yeri saxlanmışdır. Naxçıvanın Son Eneolit abidələrində qulplu qablardan çox istifadə olunmuşdur. Qarabağ abidələrində qulpa nadir hallarda təsadüf olunur. Muğanda qalın təbəqəli Əliköməktəpə abidəsinin bütün laylarında qulp tapılmışdır (Махмудов, 1984, с. 64, рис. 5, 5). Naxçıvanda Ovçular təpəsində kobud yarımşar formalı qulplarla birlikdə tapılan çıxıntı qulplar da vardır. Bir ədəd iri çıxıntı qulp Texutdan məlumdur (Торосян, 1976, с. 80, рис. 15). Çıxıntı qulplara hazırda Qafqazın cənubunda bir çox Eneolit abidələrində rast gəlinir (Абибулаев, 1982, с. 69).

Son Eneoliddən İlk Tunc dövrünə keçid mərhələsində mərgümüşlü metalın - tuncun məişətə daxil olub istehsalatda müəyyən rol oynaması bu dövrdə insanların həyatında indiyə kimi əmək aləti kimi istifadə etdikləri sümük və daş əşyaların rolunu bir qədər azaltmışdır. Eyni vəziyyət Qobustanda “Ana zağa” abidəsində də izlənmişdir. Tapılmış metal əşya yaxşı saxlanmış 1 ədəd mərgümüşlü (1%), 4 tilli tunc bizdən ibarətdir.

Qazıntının daş məmulatı dəndaşı, sürtgəc qırıqları, döymə aləti, balıqçılıqda istifadə olunan tor üçün ağırlıq daşları – pərsənglər, toxavari alət, bir ədəd iy başından ibarətdir. Bunlar yerli əhəng daşından, iy başı isə yastı çay daşındandır. Bir ədəd dən daşına oxşar, lakin işlənmə izi olmayan daş əşyanın kənarları kəsmə xətlərlə naxışlanmışdır. Sümük məmulatı iri heyvanın lülə sümüyündən kəsilib düzəldilmiş 2 ədəd bizdən və bir ədəd uzunluğu 4 sm olan iki tərəfi iti ox ucundan ibarətdir.

Ana Zağanın şərq divarındakı, çox da böyük olmayan sal daşın yaşayış yerinin içinə baxan üzündə başı cənuba, kontur xətlə çəkilməmiş öküz təsviri, qərb divarın iç üzündə sitayış vəziyyətində döymə üsulu ilə çəkilməmiş kişi təsviri qeydə alınmışdır. Bu təsvirlər yaşayış yeri sakinlərinin dini görüşlərini əks etdirir.

Sümük məmulatı arasında 1 ədəd əhliləşdirilmiş keçi buynuzunun tapılması Qobustan tədqiqatlarında yenilikdir. Bu, Qobustan maldarlığında keçinin ilk əhliləşdirilməsilə bağlı təsdiqləyici arxeoloji materialdır. Qobustanda düşərgələrdə aparılmış qazıntılardan tapılmış kiçik ölçülü daşlarda, mədəni təbəqənin örtüyü qaya divarlarında və həmçinin daş dövrü düşərgələrinin yaxınlığındakı qaya və daşlarda keçi şəkli qeydə alınmamışdır. Əldə olunmuş osteoloji qalıqlar içərisində də keçi sümükləri yoxdur. Deməli Qobustanda keçi ilk dəfə e.ə. V minilliyin sonu IV minilliyin əvvəllərində əhliləşdirilmişdir (Cəfərzadə, 1973). İlk dəfə hansı heyvanın əhliləşdirilməsi haqqında sual insanlıq tarixinin ən maraqlı məsələlərindən biri olmuşdur. Keçinin əhliləşdirilməsinə itdən sonra başlanmışdır.

N.N.Sokolov (istisasca zooloq) göstərir ki, keçilərin sinir sistemində bəzi xüsusiyyətlərin olması, onların əhliləşdirilməsində həlledici rol oynamışdır. Qoyun və keçinin, onların ətrafdakılara münasibəti istər vəhşi, istərsə də ev heyvanında müxtəlif olmuş və müxtəlif də qalır. Keçiçilik və qoyunçuluq təsərrüfatında çalışan insanlara və ovçulara bu yaxşı məlumdur. Hər şeydən əvvəl ev keçiləri və vəhşi keçilər başqa heyvanlara nisbətən qorxaqdırlar. Onlar qoyuna nisbətən bir qədər hər şeylə maraqlanan və bir qədər təcavüzkardırlar. Onların özlərini bu cür aparması onların dərin bioloji xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət bir qədər iri və çox cavan növlər üçün xüsusiyyət təşkil edir. Zooloq, dosent Makkiy göstərir ki, balaca keçilərə qulluq edən insanlara onların necə tez isinişdiyinin şahidi olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk əhliləşdirilmiş heyvan olan it də sinir sistemində olan bioloji xüsusiyyətlə fərqlənir və bu da onun başqa heyvanlardan tez əhliləşməsinə səbəb olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar keçi növlərindən ən tez əhliləşən dağ keçisinin olduğunu ehtimal edirlər. Buna səbəb başqa keçi növlərinə görə onun daha qorxaq olmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, eyni cinsə aid olan keçinin əhliləşmiş və ya vəhşi olduğunu fərqləndirici əlamətin onun skelet sümüyündə bir neçə nəsildən sonra yarana bilər. Maldarlığın ilkin yarandığı dövrlərdə ev heyvanları öz vəhşi növlərindən bir o qədər də fərqlənmirdilər. Ona görə də mətbəx sümükləri və vəhşi heyvan sümüyü sayılan sümüklər arasında çoxdan əhliləşmiş heyvan sümüyü də ola bilərdi.

Bir çox mənbələrdə keçilərin e.ə. VI-V minilliklərdə əhliləşdirildiyi göstərilir. Misirdə e.ə. V minillikdə onların əcdadlarının çoxdan əhliləşdirilmiş keçilərdən istifadə etdikləri göstərilir. Yaxın Şərqdə və Misirdə son neolit dövründə maldarlıq artıq iqtisadiyyatın əsasını təşkil edirdi. A.A.Formozov

yazırdı: "İbtidai insan 10 min il əvvəl heyvandarlıq üzərində hakim idi, elə bu dövrdə də, bəlkə də bir qədər əvvələ keçinin əhliləşdirilməsini aid etmək olar".

Qobustanda hələ daş dövrünün müxtəlif mərhələlərində qazıntılardan keçə sümükləri tapılmışdır. Onlar vəhşi heyvan sümükləri arasında tapıldıqlarından vəhşi heyvan sümükləri kimi təqdim olunmuşdur. Əslində bu sümüklər arasındakı keçə sümükləri əhliləşdirilmiş keçiyə də aid ola bilərdi. Tədqiqatçıların əhliləşdirilmiş keçə ilə bağlı fikirlərinə əsaslanıb Qobustandan son eneolit-ilk tunc dövrünə aid Ana zağa yaşayış yerindən tapılmış keçə buynuzunun e.ə. V-IV minillikdən bir neçə əsr qədim olduğunu düşünmək olardı. Ehtimal etmək olar ki, Azərbaycanda vəhşi keçə, qoyun (muflon), vəhşi iri buynuzlu heyvan ilk dəfə dağlıq Qobustanda əhliləşdirilmişdir. İlk dəfə keçə, sonra qoyun, onunla eyni dövrdə vəhşi öküz əhliləşdirilmişdir. Zaqrosda qoyun və keçə e.ə. 8800-8900-cü illərdə əhliləşdirilmişdir (Çığqın. 2016, s. 773).

Ana zağa yaşayış yerində mədəni təbəqənin üst qatında sağ böyrü üstdə, sıx bükülü vəziyyətdə, başı şərqə tərəf dəfn edilmiş körpə uşaq skeleti aşkar edilmişdir. Onun dəfn olunduğu qəbrin forması aydın olmamışdır. Qeyd edək ki, bu qəbir Qobustanda Leylatəpə mədəniyyətinə aid uşaq dəfn edilmiş ilk torpaq qəbirdir. Məlum olduğu kimi, Ubeyd tayfaları Qafqazda məskunlaşdıqları ərazilərdə tədricən yerli adət-ənənələrin təsiri altına düşür, onlardan bir sıra inkişaf etmiş keyfiyyətlər mənimsəyirlər, Belə vəziyyət dəfn adətində də özünü göstərir. Körpələr artıq küpdə yox, torpaq qəbirlərdə dəfn edirlər. Körpənin torpaq qəbirdə dəfnini yaşayış yerinin İlk Tunc dövrünün ilk mərhələsinin sonlarına, Kür-Araz mədəniyyətinə yaxın olmasıyla da əlaqələndirmək olar. Şimali Ubeyd mədəniyyətinin yaşayış yerlərində yaşlı insanlar yaşayış yerlərindən kənarında kurqanlarda dəfn edilmişlər. Körpə uşaqların küpdə və ya başqa gil qablarda yaşayış yerində evlərin arasında, altında dəfn edildiyi məlumdur. Cənubi Qafqazda körpələrə aid dəfn abidələri Qarabağda Leylatəpə, Ağstafada Böyük Kəsik, Muğanda Alxantəpədə, Qəbələdə Qala yeri, Qobustanda Ana zağa, Naxçıvanda Ovçulartəpəsi, Gürcüstanda Berikldeebi yaşayış yerlərində açılıb öyrənilmişdir. Alxantəpədə də öyrənilmiş uşaq qəbirlərindən biri torpaq qəbirdən ibarətdir (Ахундов, 2014). Körpələrin küpdə dəfn edilməsi adətinə Ağstafada yaşayış yerindən kənarında yaşlıların dəfn olunduğu Soyuqbulaq kurqan qəbristanlığında da rast gəlinmişdir (Муσειбли, 2005).

Leylatəpə mədəniyyəti sakinlərinin böyüklərə və körpələrə aid qəbirlərin yaşayış yerindən kənarında yerləşməsi artıq yaşayış yerlərinə aid ilk xüsusi qəbristanlıqların yarandığını göstərir.

Qobustanda tədqiq edilmiş Leylatəpə mədəniyyətinə aid Ana zağa yaşayış yerinin dövrünün müəyyənləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Leylatəpə mədəniyyətinin gil məmulatı kompleksində üstü daraqvari üsulla işlənmiş qab qırıqlarının olması, bu mədəniyyətin Son Eneolit mənşəli - e.ə. ilk tunc dövrünün I yarısına aid olduğunu göstərir (Энеолит СССР, 1982, с. 120). Leylatəpə mədəniyyəti dövrə ən çox Şimali- Ubeyd mədəniyyətinə yaxındır. Şimali İrəkın Ubeyd mədəniyyəti abidələri e.ə. V minillikdə yaranıb, e.ə. IV minilliyin ortalarına kimi davam etmişdir (Мерперт, Мунчаев, 1981, с. 149; Мелларт, 1982). Hazırda, Şimali Ubeyd mədəniyyəti dövrünün müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra radiokarbon analizlərinin nəticələri mövcuddur. Təpə Qavranın Ubeyd təbəqəsi e.ə. 3446±325 il və e.ə. 3450±80 il, Pijdəli təpə abidəsi üçün e.ə. 3857±88 il, e.ə. 3688±85, e.ə. 3674±164, 3510±160 il nəticələri mövcuddur. (Масон, 1965, с. 413, 71; Мунчаев, 1975, с. 121-123). N.Müseybli tədqiq etdiyi Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən götürülmüş materialların C14 analizinin nəticələrinə əsasən e.ə. 4242 min il tarixi, Böyük Kəsik yaşayış yerinin kimyəvi analizi e.ə.V minilliyin sonlarına aid tarix göstərdiyini qeyd edir. Böyük Kəsik yaşayır yerini və ümumiyyətlə, Leylatəpə abidələrinin e.ə. IV minilliyin I yarısına aid olduğunu mümkün sayır. O, bu tarixi İlk Tunc dövrü kimi yox, eneolit kimi təqdim edir (Müseybli, 2007).

N.Müseybli Böyük Kəsikdən tapılmış bir sıra maddi mədəniyyət nümunələrini Son Eneolit dövrü materialları ilə deyil, İlk Tunc dövrü materialları ilə eyniyyət təşkil etdiyini yazır. (Müseybli, 2007, s. 52). Bu materiallar sırasına silindr boğazlı qabları, təmiz qum qarışıqlı, nazik divarlı, tünd boz rəngli, üstü yaxşı cilalı qabları, gil balta qələblərini, sümük iy başlıqlarını, gildən öküz fiqurlarının aid olduğunu göstərir. N. Müseyibli Böyük Kəsik materiallarının bir qisminin Son Eneolit dövrünə aid olduğunu söyləməsə də, İlk Tunc dövrü üçün səciyyəvi olduğunu da göstərməkdən çəkinir. Müəllif, bu materialların Leylatəpə mədəniyyətinə aid olduğunu saysa da, dövrün Tunc dövrü olduğunu qeyd etmir. Amma, bu materialları e.ə. IV minilliyin I yarısına aid edən müəllif bu dövrü Eneolit dövrü adlandırır. Böyük Kəsikdə tapılmış bənzər materialların oxşarları Qobustanda da aşkar olunmuşdur, bu materiallar əslində İlk Tunc dövrünün ilk mərhələsini özündə ehtiva edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Leylatəpə mədəniyyəti materiallarını izləməklə Azərbaycanın Gəncə-Qazax, Muğanda Alxantəpə, Qobustan-Abşeron, Qəbələ istiqamətində şimala doğru yerdəyişmələrin istiqamətini izləmək mümkündür. Mesopotamiya-Maykop mədəniyyətlərinin əlaqələrinin məhz Cənubi Qafqaz xətti ilə hərəkət etdiyini Qobustandakı Leylatəpə mədə-

niyyətinə aid yaşayış yeri də təsdiq edir. Leylatəpə mədəniyyətinin davamı olan Kür-Araz mədəniyyəti Leylatəpədən bir sıra əlamətlər qəbul etmişdir. Amma Leylatəpə mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan gil qabların hazırlanmasında dulus çarxından istifadə edilməsi üsulunu qəbul etməmişdir. Kür-Araz mədəniyyəti ilə həmdövr olan Maykop mədəniyyətinin gil qablarının hazırlanmasında isə dulus çarxından istifadə ənənəsi davam etmişdir. Leylatəpə mədəniyyətinə aid Böyük Kəsik abidəsindən Kür-Araz mədəniyyətinə üçün xas olan materiallar tapılmışdır. N.Müseybli Leylatəpə mədəniyyətini Son Eneolit dövrünə, yəni e.ə. IV minilliyin I yarısına aid olduğunu göstərmişdir. Lakin bu tarix Son Eneolit dövrü deyil, o artıq İlk Tunc dövrünün ilk mərhələsidir. Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi e.ə. V minilliyin yarısında, Leylatəpə mədəniyyəti Eneolitin sonunda, yəni e.ə. V minilliyin axırları və e.ə. IV minilliyin I yarısında təşəkkül tapmış və bir sıra xüsusiyyətlərinin inkişafı ilə Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

Leylatəpənin Cənubi Qafqazın Son Eneolit dövrü mərhələsilə yaxınlığını onun gil məmulatı kompleksində üstü daraqvari üsulla işlənmiş qab nümunələrinin olması da göstərir. Bu əsaslarla bağlı olaraq Leylatəpənin Şimali Ubeydin son mərhələsinə aid olduğu inandırıcı görünür. Leylatəpə mədəniyyətinin Şimali Ubeyd mədəniyyətinə yaxınlığını bu abidənin gil qablarının dulus çarxında hazırlandığı da təsdiq edir. Cənubda dulus çarxı e.ə. IV minilliyin I yarısında geniş yayılmışdı (Массон, 1965, с. 204-210, 241). Yəqin ki, Leylatəpə mədəniyyətinin dövrü də V minilliyin sonu e.ə. IV minilliyin I yarısına aid olmuşdur. Leylatəpə mədəniyyətinin son mərhələsi e.ə. IV minilliyin ortasında başa çatır (Алиев, Нариманов, 2001, с. 76).

E.ə. V minilliyin sonu-IV minilliyin I yarısına aid etdiyimiz Ana zağa yaşayış yerinin gil məmulatında (Kültəpə, Şomutəpə), Leylatəpə mədəniyyəti əlamətli, saman qarışıqlı, yaxşı keyfiyyətli, qabarıq gövdəli, əsas yumru və düz oturacaqlı qırmızı, boz və sarı rəngdə, qıf formalı ağız, boru formalı boğaza malik qab qırıqları, gilinə narın qum qatılmış, yaxşı bişirilmiş silindr boğazlı qablara aid qırıqların olması aydın nəzərə çarpır.

Qabların hazırlanmasında qismən dulus çarxından istifadə olunması, bəzi qabların üstünün Son Eneolit abidələri üçün əsas dövr göstəricisi sayılan daraqvari işlənməsi, oval batıqlarla, qoşa konusvari yapmalar, düzbucaq, seqmentvari, kəsikdə dairəvi, ucu quş dimdiyi kimi sonda aşağı əyilən çıxıntı qulplar, lentvari qulplar, qab altlıqları, iy başı və araba təkəri fiqurlarının tapılması, bir çox qabların ağızının üstünün üfüqi vəziyyətdə kəsilməsi və s. xüsusiyyətlərin olması yaşayış yerinin gil məmulatında Son Eneolit, İlk Tunc,

Maykop və Kür-Araz mədəniyyəti əlamətli maddi-mədəniyyət nümunələrinin olduğunu göstərir.

Bu göstərilən hər iki mədəniyyətin yerli Eneolit mənşəli olduğunu sübut edir və onların kökünün eyni abidədə, eyni vaxtda, e.ə. V minilliyin sonundan e. ə. IV minilliyin I yarısına qədər davam etdiyini deməyə imkan verir. Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən mərgümüş qarışıqlı əşyaların tapılması bu mədəniyyətləri İlk Tunc dövrünün ilk mərhələsinə aid abidələr sırasına daxil etməyə imkan verir. Bu fikrimizi Qobustanın Ana zağa abidəsinin arxeoloji materialları arasında İlk Tunc dövrünə aid mərgümüş qarışıqlı tunc əşyanın olması, gil qab qırıqları arasında sonrakı Kür-Araz və Maykop mədəniyyətinin gil qabları əlamətli qab qırıqlarının olması, yaşayış yerinin qısa dövrlü olması da təsdiq edir.

Qobustanda Ana zağada olduğu kimi İlk Tunc dövrünün ilk mərhələsinə aid Kür-Araz və Maykop mədəniyyəti əlamətli maddi-mədəniyyət nümunələrinin şərq Gürcüstanda Leylatəpə mədəniyyəti tipli Berikldeebi (Глonti, Джавахишвили, 1987), Sioni və ona yaxın bir sıra həmdövr abidələrdə də rast gəlinəndi göstərilir (Кигурадзе, 1998, с. 77-78). Ermənistanda Texut yaşayış yeri də Leylatəpə mədəniyyətinə aid abidədir (Торосян, 1976). Bu abidədə də sonrakı Kür-Araz mədəniyyəti dövrünün oxşar maddi-mədəniyyət nümunələri, demək olar ki, ilk nümunələri vardır (Торосян, 1976).

Leylatəpə mədəniyyətinə aid Ana zağa yaşayış yerində həyat bu mədəniyyətin sonlarına qədər davam etmişdir. Son mərhələ dulus məmulatında narin qum qarışıqlı əşyalar üstünlük təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar son Eneolit və Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin heç birində bir mədəniyyətin digərinə keçməsinin izləndiyini yazmırlar (Алиев, Нариманов, 2001). Lakin, N. Müseyibli Qafqazda yaranan və sayı günü-gündən artan Leylatəpə mədəniyyətinə aid yaşayış yerləri və qəbir abidələrinin mənşə etibarilə Şərqi Anadolu-Şimali Mesopotomiyanın Son Eneoliti ilə bağlı olduğunu göstərir (Müseyibli, 2015).

Bu da hər iki mədəniyyətin Eneolit mənşəli olub eyni abidədə, eyni dövrdə e. ə. V minilliyin sonu, Tunc dövrünün ilk mərhələsində e.ə. IV minilliyin I yarısında meydana çıxdığını aydınlaşdırdı. Ana zağa bu təbəqənin üstündə Kür-Araz; Böyükdaş dağının üstündə Maykop mədəniyyətinə aid yaşayış yerinin açılıb öyrənilməsi Qobustanın bu mədəniyyətlərin ilk yaranma ocaqlarından biri olduğunu təsdiq etmişdir. Qafqazın bu iki böyük mədəniyyətinin mənşə etibarilə Azərbaycanda - Qobustanda yaranmasına baxmayaraq onlardan biri, Kür-Araz mədəniyyəti Cənubi Qafqazda, Azərbaycanda,

Maykop mədəniyyəti isə Şimal–Qərbi Qafqazda mədəniyyət kimi tam formalaşmış, e.ə. IV minilliyin ortalarından geniş yayılmışdır.

Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin İ.Nərimanov, İ.Əliyev tərəfindən yalnız Son Eneolit dövrü abidələri kimi təqdim olunması, bu dövr abidələrinin yalnız bir tərəfli, Son Eneolit əlamətli maddi-mədəniyyət nümunələrindən ibarət olmasını qabarıq nəzərə çatdırmışdır. Lakin, bu dövr abidələrində Son Eneolit -İlk Tunc dövrünün ilk mərhələsinə aid materiallar Leylatəpə mədəniyyətinin İlk Tunc dövrünün ilk mərhələsi olduğu göstərmir. Bizcə Qobustanın Leylatəpə mədəniyyəti abidəsinin Son Eneolit İlk Tunc Kür-Araz və Maykop mədəniyyətlərinin ilk mərhələsi abidələri adlandırılması daha məqsədə uyğundur (e.ə. V minilliyin sonu- IV minilliyin I yarısı). Lakin, İ.Nərimanov, N.Əliyev, N.Müseybli, T.Axundov və s. tədqiqatçılar tərəfindən Leylatəpə mədəniyyəti İlk Tunc dövrünün ilk mərhələsi kimi qəbul olunmur və onlar bu fikirlərini müxtəlif səbəblərlə əsaslandırmağa çalışırlar. İ.Nərimanov, N.Əliyev Leylatəpə mədəniyyəti abidələrində Kür-Araz mədəniyyəti əlamətli əşyaların olduğunu etiraf etmişlər. O.Həbibullayev Kür-Araz eneolit 9,5 sm-lik mədəni təbəqəsinin son 2 layındakı arxeoloji materialları arasında Kür-Araz dövrü materiallarının olduğunu tapandan sonra Kür-Araz mədəniyyətinin son eneolit mənşəli olduğunu bildirdi. lakin bəzi arxeoloqlar O.Həbibullayevin bu fikrini qəbul etmədilər (Ахундов, 2014). N.Müseybli tənəzzülün baş vermə səbəbinə aydınlıq gətirmədən bu mədəniyyətin aradan çıxdığını göstərir və sadəcə Leylatəpə və Kür-Araz mədəniyyətləri arasında müəyyən əlaqələrin olması şübhə doğurmasa da onlar arasında heç bir irsi bağlılığın olmadığını, birincinin ikincinin yaranma mənbəyi olmadığını göstərir (Müseybli, 2015).

Lakin, adı çəkilən tədqiqatçıların göstərdikləri səbəblərin heç biri reallığı əks etdirmir. Onların yazdıqları fikirlər Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi, yaranma ocağının harada olması kimi mühüm problemlərin açıq qalması üçün imkan yaradırlar. Bu fikrimizi Qobustanın Ana zağa abidəsinin arxeoloji materialları arasında İlk Tunc dövrünə aid mərgümüş qarışıqlı tunc əşyanın – 4 tilli bizin olması, gil qabların arasında sonrakı Kü-Araz və Maykop mədəniyyətləri əlamətli qab nümunələrinin tapılması, yaşayış yerinin qısa dövrlü olması da təsdiq edir. Qobustanda Ana zağa Leylatəpə mədəniyyətinə aid yaşayış yerində apardığımız tədqiqatların nəticələri bu abidədə heç bir tənəzzülün olmadığını, sonrakı Kür-Araz və Maykop mədəniyyətlərinin Leylatəpə təbəqəsinin üstündə bir başa, fasiləsiz olaraq yarandığını sübut etdi. Lakin bəzi tədqiqatçılar tərəfindən İlk Tunc dövrünün ilk mərhələsini təşkil

edən Leylatəpə abidələrində yaranan, lakin sonrakı Kür-Araz mədəniyyəti dövründə bu maddi-mədəniyyət nümunələrinin necə artıb çoxaldığını, Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinə aid əsas göstərici əlamətlərə çevrildiyi lazımınca dəyərləndirilmir.

Hazırda Azərbaycan arxeoloqlarının əlində Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin özündən əvvəlki Eneolit dövrü Şulaveri, Şomutəpə, Kültəpə, sonrakı Kür-Araz mədəniyyətilə əlaqənin olduğunu, ikincinin birincinin fasiləsiz davamı olduğunu demək, yazmaq üçün lazımı qədər arxeoloji dəlillərin olduğu halda Kür-Araz mədəniyyətinin Azərbaycan üçün yad, kənardan gəlmə mədəniyyət olduğunu yazan bəzi tədqiqatçıların bu fikirlərilə razılaşmaq olmaz (Ахундов, Махмудова, 2008). Tədqiqatçılar İ.Nərimanov və N.Əliyevin fikrincə, Kür-Araz mədəniyyəti özündən əvvəlki mədəniyyətdən bir sıra inkişaf etmiş nailiyyətlər qəbul etmiş olsa da, ümumiyyətlə, bu mədəniyyətin yaranması məsələsinin açıq qalır (Алиев, Нариманов, 2001).

Son vaxtlar Azərbaycanda aşkar edilib öyrənilən Leylatəpə mədəniyyəti abidələri Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsi olub, Eneolitlə Kür-Araz mədəniyyəti arasındakı boşluğu doldurdu, Kür-Araz mədəniyyətinin kənardan gəlmə deyil, yerli Eneolit mənşəli olduğunu sübut etdi.

Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin Cənubi Qafqazda –Kür-Araz mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərinə aid yaşayış yerlərinin yerləşdiyi ərazidə, bəzən bu abidələrin yaxınlığında tapılması onların Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsi olduğunu daha inamla qəbul etməyə əsas verir.

Son zamanlar Azərbaycanda İlk Tunc Kür-Araz mədəniyyətinə aid abidələrin Leylatəpə abidələrinin üstündə fasiləsiz yarandığını göstərən abidələrin sayı artır, bu da Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin sonrakı Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsi olduğunu əyani şəkildə təsdiq edir.

Qeyd edək ki, son illərdə Kür-Araz mədəniyyətinin yayılma ərazisi xeyli genişlənməmişdir və hazırda onun sərhədləri Kür-Araz çayları arasından xeyli uzaqlara uzanır. Cənubda və cənub-qərbdə bu mədəniyyətin əlamətləri Suriya və Fələstin də daxil olmaqla “Kirbet-Kerak dulus məmullatı” adı altında e.ə. III minilliyin ortalarına aid abidə kimi tanınır.

Azərbaycanda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar yuxarıda haqqında söhbət açdığımız Şimali Ubeyd mədəniyyətilə əlaqələr bu mədəniyyətin geniş təsir dairəsinə malik olduğu, onun Suriyadan tutmuş Şimali Mesopotomiyadan şərqə tərəf Orta Asiyaya kimi yayıldığı göstərmişdir. Şimali Ubeyd təsiri Qafqazın cənub sərhədləri yaxınlığında yerləşən şimali-qərbi İranda, Urmiya gölünün cənubunda dəqiq izlənməmişdir (Мунчаев, 1975, с. 121). Yəqin ki,

Şimali Ubeyd mədəniyyətinin təsiri Cənubi Qafqazda cənubdan-İrandan köçmüş insan qrupları vasitəsilə yayılmışdır. Onlar köçmə zamanı Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca şimal-cənub istiqamətində uzanan qədim yol və yerli bələdçilərin köməyi ilə ara yollardan, keçidlərdən istifadə etmişlər.

Məlum olduğu kimi ilk dəfə Mesopotamiyadan İrana, sonra cənubi Qafqaza köçmüş Ubeyd mədəniyyətinin daşıyıcıları olan insan qrupları ubeydlilər yaşamaq üçün düzən əraziləri seçmiş, əkinçilik və maldarlığı davam etdirmək məqsədilə əsas su mənbələri yaxınlığında məskunlaşmışlar. Lakin, Qobustandakı Ubeyd mədəniyyəti təsirli Leylatəpə mədəniyyətinə aid Ana zağa yaşayış yeri Azərbaycanda dağlıq ərazidə qayaaltı sığınacaqda aşkar edilmiş ilk və yeganə abidədir. Dağlıq ərazidə yerləşən abidələrə Qərbi Gürcüstanda Samele-Gelge və Sameraxle-Kıde (Джапаридзе, 1989), Şimali Osetiyada mağaralarda (Гиджрати, Растунов, 1993), Dağıstanın dağlıq ərazisində Qinçi və s. (Гаджиев, 1991) rast gəlinmişdir. Qobustanın Leylatəpə mədəniyyətinə aid Ana zağa yaşayış yeri sakinlərinin qayaaltı sığınacaqda məskunlaşması səbəbi dənizin və içməli su mənbəyinin yaxınlığı olmuşdur.

Abidənin əhatə etdiyi İlk Tunc dövrünün erkən mərhələsində ictimai quruluşda dəyişiklik baş vermiş, Eneolit dövrünün matriarxat-ana qəbiləsi quruluşunu patriarxat quruluş əvəz etmişdir. Döymə qadın təsvirlərini sitayiş edən kişi təsvirləri əvəz etmişdir.

Yaşayış yerindən Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid xırdabuynuzlu heyvanın epifex sümüyündən 2 ədəd iy başı, 2 ədəd hər iki ucu iti sümük ox ucu (uzunluğu 4,5 sm), maral sümüyündən yuxarı ucunda asmaq üçün gəz açılmış iki ədəd uzun asma əldə edilmişdir. Asmalardan böyüyünün uzunluğu 10 sm, kiçiyinin uzunluğu 8 sm-dir. Onların səthi ortasında nöqtə olan iki dairəciklə - günəş təsviri ilə bəzədilmişdir. Üçüncü asma kiçik heyvanın qarğıca sümüyündən hazırlanmışdır. O cilalıdır, bir ucunda asmaq üçün iki deşik açılmışdır. Bü sür asma Babadərviş yaşayış yerindən məlumdur. Tapılmış materiallar içərisində Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsinə aid bir ədəd küpə də vardır. Qum qatışıqlı gildən hazırlanmış, gövdəsi yumurtavari, kiçik düz oturacaqlıdır. Silindir formalı ağız sınımışdır. Gövdəsinin bir üzündə iki ədəd bir birinə paralel gil yapma çubuqvari bəzək vardır. Küpənin hündürlüyü 12 sm-dir. Qazıntıdan sümükdən bir ədəd şaquli formalı uzunsov əşyanın sınığı da tapılmışdır. Onun üzərini iki dairəcikdən ibarət günəş təsviri bəzəyir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Leylatəpə yaşayış yerinin tapılması və Leylatəpə mədəniyyətinin öyrənilib müəyyənləşdirilməsi dövründə Cənu-

bi Qafqazda yeni mərhələnin öyrənilməsi başlandı, müəyyən edildi ki, bu ərazidə bilavasitə qədim əkinçilik mədəniyyətindən Kür-Araz mədəniyyətinə keçid olmamışdır, onların arasında burada mövcud olması ilə bağlı, tamamilə nə qabaqkı qədim əkinçilik, nə də sonrakı Kür-Araz mədəniyyətilə əlaqəsi olmadan, hazırda Yaxın Şərq – uruk mədəniyyəti şübhə doğurmur (Narimanov i dr., 2007, 60-61, Axundov, Maxmudova, 2008, 75 Cənubi Qafqazda keçən 30 il ərzində əsas Azərbaycan ərazisində bir neçə 10 illik ərzində Leylatəpə mədəniyyətilə bağlı şübhə doğurmur).

Ədəbiyyat

1. Cəfərzadə İ.M. Qobustan qayaüstü rəsmləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1973, 347 səh.
2. Muradova F.M. Qobustan Tunc dövründə. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1979, 235 səh.
3. Müseyibli N.A. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı, Nafta-Press, 2007, 228 səh.
4. Müseyibli N.A. Ön Asiya – Qafqaz Xalkolitində Leylatəpə mədəniyyəti. Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2015, 45 səh.
5. Müseyibli N.A. Leylatəpə mədəniyyəti tayfalarının gil qablarda dəfn adəti “etnoarxeoloji tədqiqat”, “Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası” jurnalı, Bakı, Nafta-Press, 2007, №1, səh. 20-27.
6. Muxtarov N., Bədəlova İ. Şimal-qərbi Azərbaycanda Son Eneolit dövrünün final mərhələsinə aid ilk yaşayış yeri: Qala Yeri–Qaş. (Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı, Azərnəşr, 2012, 75 səh.
7. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, Az.SSR EA nəşriyyatı, 1958, 142 səh.
8. Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюльтепе в Азербайджане. СА, №3. М., 1963, стр. 157-166.
9. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской Аз.ССР. Баку,Элм, 1982, 314 стр.
- 10.Алиев Н.Г., Нариманов И.Г. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку, “Агридаг”, 2001, 144 стр.
- 11.Ахундов Т.И. Алхантепе – поселение начала бронзового века в Азербайджане. «Записки института истории материальной культуры РАН», №10. СПб. 2014. стр.78-92.
12. Ахундов Т.И., Махмудова В.А. Южный Кавказ в кавказско-переднеазиатских этнокультурных процессах IV тыс. до н.э. Баку, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2008, 198 стр.
13. Гаджиев М.Г. Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа. М. Наука, 1991, 264 стр.

14. Гаджиев М.Г. Новые данные о южных связях Дагестана в IV-III тыс. до н.э. КСИА, М., 1966, №108. стр. 55-61.
15. Гиджрати Н.И., Ростунов В.Л. Памятники эпохи энеолита и ранней бронзы в горах Северной Осетии. «Кавказ и цивилизации Востока в древности и средневековье». Владикавказ, 1993.
16. Глонти Л.И. Джавахишвили А.Н. Новые данные о многослойном поселении эпохи энеолита-поздней бронзы в Шида Картли-Бериклдееби. «Краткие сообщения Института археологии», 1987, вып.192, стр.80-87.
17. Джапаридзе О.М. На заре этнокультурной истории Кавказа. Тб. Издательство Тбилисского университета, 1989, 423 стр.
18. Кигурадзе Т.В. Переходный период от энеолита к ранней бронзе в Восточном Закавказье. «Археологическая конференция Кавказа I». Тб. 1998
19. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М.-Л., Наука, 1964, 467 стр.
20. Махмудов Ф.Р. Итоги археологических раскопок в поселении Аликемектепеси (на азерб. яз.). «Каменный век и энеолит в Азербайджане», Аз. ССР НАН. Баку, 1984
21. Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М. Поселение Убейдской культура Ярымтепе III в Северной Месопотамии. СА, №4, М., 1982, стр.133-149.
22. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., Наука, 1982, 152 стр.
23. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М., Наука, 1975, 415 стр.
24. Мурадова Ф.М. Материалы отражающие переходный этап от энеолита к ранней бронзе в Гобустане. Международная научная конференция «Археология (IV) и Этнография (III) Кавказа». Тб. 2002
25. Мусеибли Н.А. Позднеэнеолитические курганы Акстафинского района. Материалы международной научной конференция «Археология, этнология и фольклористика Кавказа». Баку, «Nurlar», 2005, стр.135-138.
26. Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейлатепе. Баку, 2007, 127 стр.
27. Hauptmann H. Norşuntepe kazıları 1971, Ankara, 1982.
28. Торосян Р.М. Раннеземледельческое поселение Техута (IV тыс. до н.э.), (на арм. языке с рус. резюме). Ереван, 1976.
29. Энеолит СССР. Москва, Наука, 1982, 359 стр.
30. İzzet Çığgın. Batı İranda tarım ve hayvancılığın başlangıcı. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi, № 6(3), 2016.

Summary

The Laylatepe culture in Gobustan

Firuza Muradova

The cultural-chronological various findings which got from Garabagh Laylatepe settlement's farmer tribes' materials investigated by I.H.Narimanov last century. I.H.Narimanov wrote that monument migrated from Mesopotomy to South Caucasus,belongs to Ubeyd culture of human groups,presented this as "Laylatepe culture" in scientific area.

The rectangular air brick buildings,burial of babies in clay dishes are typical for his culture.

Gobustan's "Boyukdash daghi","Yukhari Saki's", "Ana Zagha" which in Laylatepe culture belongs to Ubeyd culture.

For settlement's clay dishes' as Laylatepe produced from pure clay,clay mixed with herbs,the clay containing sand,broken stones,seashell mixed clay.

The identification of culture's "Laylatepe","Ana Zagha" settlement continued till the end of this culture.

Keywords: Laylatepe, Gobustan, culture, nomadic tribes, migration.

Резюме

Фируза Мурадова

Культура «Лейлатепе» в Гобустане

В 80-х годах прошлого века на поселении Лейлатепе в Карабахе, изученного И.Г. Наримановым, были найдены разные культурно-хронологические материалы, непохожие на находки из поселений других древних земледельческих племен Азербайджана.

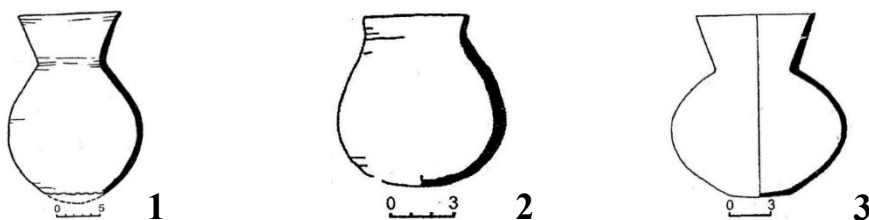
И.Г. Нариманов писал, что этот памятник принадлежит древним обществам культуры Убейд, которая мигрировала из Месопотамии на Южный Кавказ, и в 1985 году он был включен в научный оборот под названием «Лейлатепинская культура»

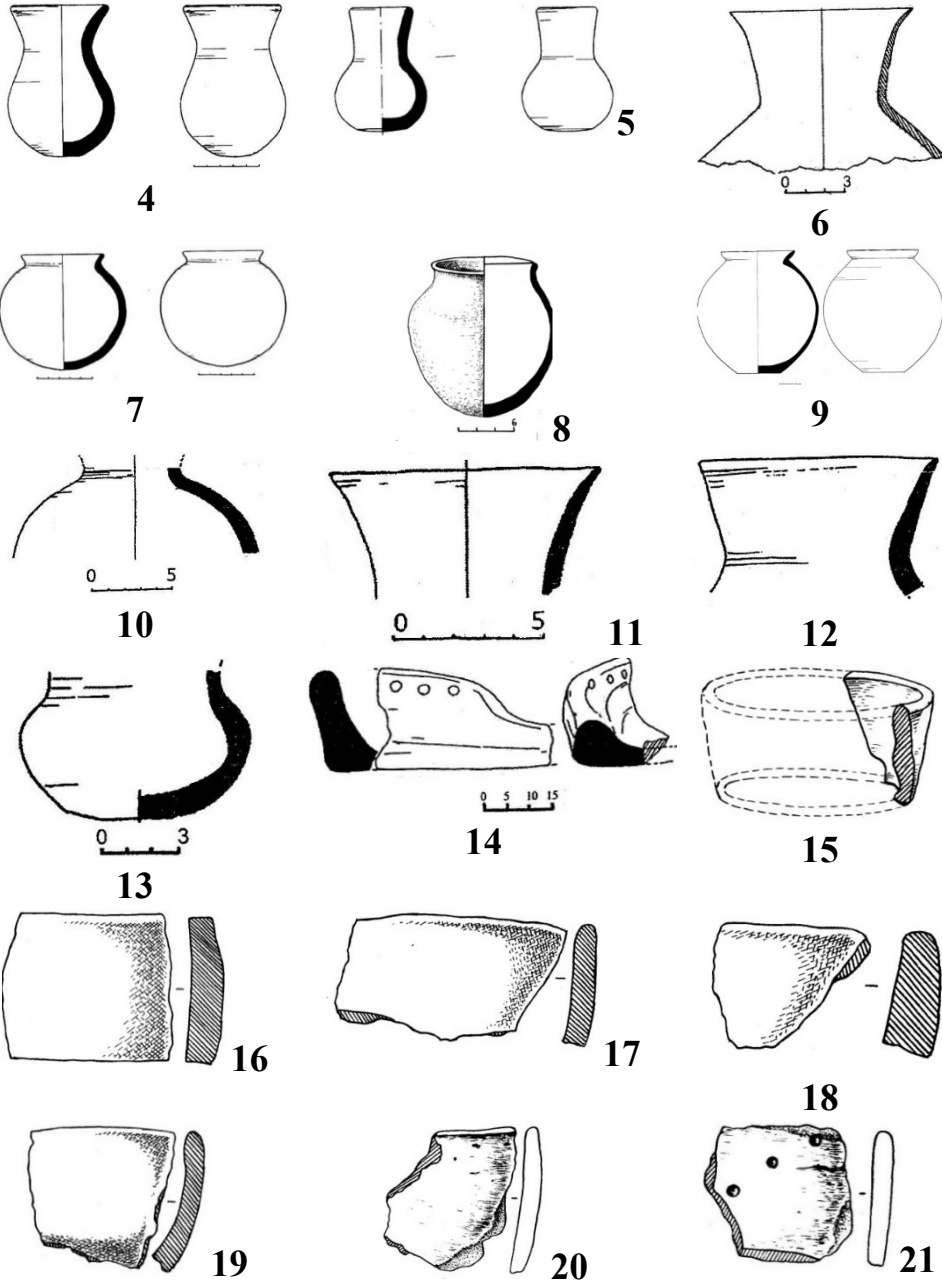
Для этой культуры характерны прямоугольные строения из сырцового кирпича и захоронения младенцев в глиняных сосудах в жилых помещениях.

Обнаруженное в Гобустане на горе Бёюкдаш в Верхних Саках, в «Аназага» поселение культуры Лейлатепе, также относится к носителям Убейдской культуры. При изготовлении глиняной посуды на поселении, использовалась чистая глина, глина из смеси растений, глина смешанная с песком, дробленный камень и ракушка, как и в Лейлатепе.

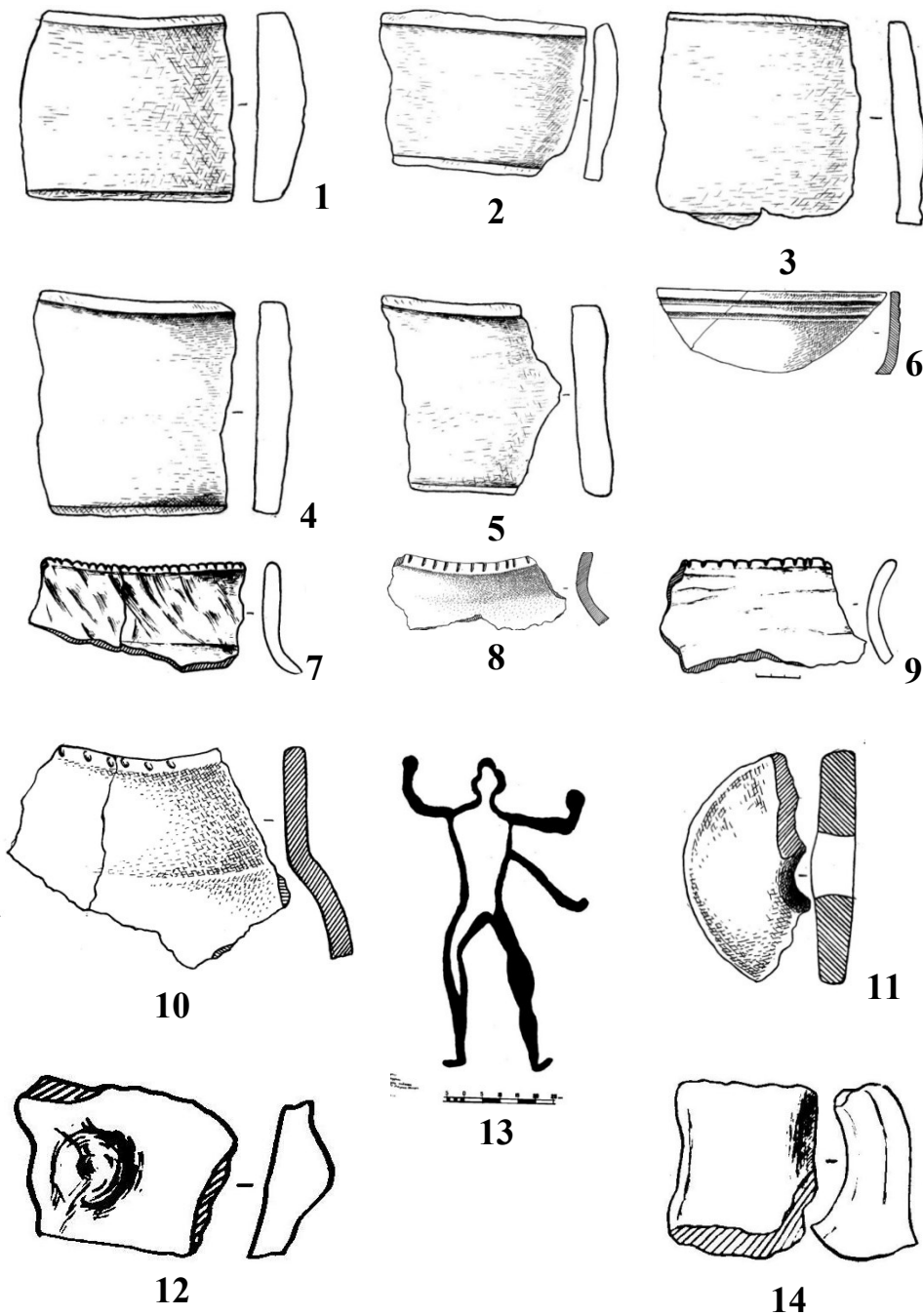
Важно определить период принадлежности поселения «Аназага» к изучаемой «Лейлатепинской культуре» в Гобустане. Жизнь на поселении «Аназага», принадлежащей культуре Лейлатепе, длилась до конца этой культуры.

Ключевые слова: Лейлатепе, Гобустан, культура, земледельцы-скотоводы, миграция.

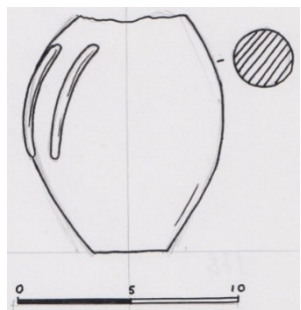

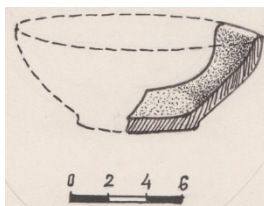
Tablo I

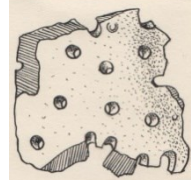
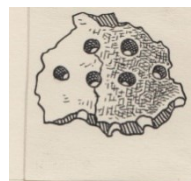
Tablo II

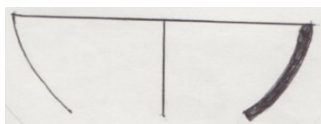
1

2

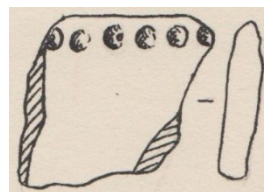
3

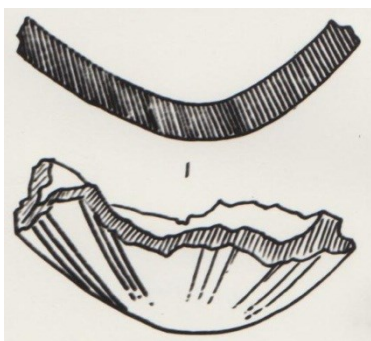
4

4

5

6

7

8

Tablo III